

HUSNIJA KAMBEROVIĆ
(Sarajevo)

SUDBINA DŽAMIJE U GRADAČAČKOJ TVRĐAVI
I POKUŠAJ NJENE OBNOVE 1891 - 1909. GODINE

U ovom se prilogu, na temelju građe iz austrougarskoga razdoblja, i to uglavnom prepiske Kotarskoga vakufskog povjerenstva u Gradačcu i Zemaljskoga vakufskog povjerenstva u Sarajevu, te ostale građe nastale prilikom pokretanja akcije za obnovu džamije u gradačačkoj tvrđavi koncem 19. i početkom 20. stoljeća, pokušava osvijetliti sudbina te džamije i utvrditi vrijeme njezina rušenja.

Nije nepoznanica da je u Gradačcu, kao i u drugim mjestima u okviru Osmanskoga carstva gdje je postojala vojna posada ili gdje je postojala veća skupina muslimana, postojala džamija unutar grada (tvrđave). Historiografija je utvrdila da je ta džamija sigurno postojala 1711, kada se u jednoj bilješci navodi da je "sultan Mehmed hanova džamija u tvrđavi Gradačac dobila gedik timar u nekom selu u nahiji Soko gračaničkog kadiluka. Tadašnji hatib džamije bio je Mehmed halifa, a nakon njegove smrti, dužnost hatiba je preuzeo Hasan halifa 13. zil-kadeta 1139 (1726-27) godine. Džamija u gradačačkoj tvrđavi postojala je i 1218. godine po Hidžri (1803-1804). Te godine je imam i hatib ove džamije neki Husejn, sin Mustafin, zajedno sa timarlijom Ibrahimom, sinom Mustafinim, imao timare u selima Gornja i Donja Zelinja".¹ Vjeruje se kako je "prilikom definitivne izgradnje grada i kule u njemu tvrđavska džamija porušena, pa je Husein-kapetan u naknadu za tu džamiju podigao svoju, koja je najljepša i kupolom presvođena džamija u

¹ Iz vjerskog i vjersko-prosvjetnog života Muslimana u Gradačcu (U povodu 40-godišnjice smrti Hafiz Ahmed Hilmi ef. Muftića) (Dalje: Iz vjerskog i vjersko-prosvjetnog života Muslimana u Gradačcu). Gradačac 1974., str. 5.; Mehmed Mujezinović: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Knjiga II, (Dalje: M. Mujezinović: *Islamska epigrafika*), Sarajevo 1998., str. 170.

Gradačcu".² Husejniju džamiju je Husein-kapetan napravio 1826. godine, što bi značilo da je tvrđavska džamija srušena prije te godine.

U ovim radovima o gradačačkim džamijama jedino se pouzdano zna godina izgradnje Husejnije džamije, te činjenica da je tvrđavska džamija postojala prije 1711. i da je bila u funkciji 1803/1804, dok se sve ostalo temelji samo na pretpostavkama. Tako se pretpostavlja da je Sviračka džamija "najstarija, izuzev one u tvrđavi",³ dok je "najmlada" Hadži Reuf-begova džamija "na što ukazuje i njezin naziv Džedid (Nova) džamija". U haremu ove džamije, koja se nalazi nedaleko od Husejnije, sahranjen je Reuf-beg (umro 1893), sin Ahmed-bega Gradašćevića. "Moguće, da je ovaj Reuf-beg popravio ovu džamiju te da se po njemu nazvala Hadži Reuf-begova džamija".⁴

Tako se historija ovih triju gradačačkih džamija⁵ međusobno prepliće, ali je veza tvrđavske i Hadži Reuf-begove džamije puno čvršća nego se dosad vjerovalo. Uvjerenje dosadašnje literature da je džamija u gradačačkoj tvrđavi porušena prije izgradnje Husejnije (1826.) arhivska građa dovodi u sumnju i pokazuje kako je ona postojala sve do konca osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, da bi tek nakon uspostave austrougarske vlasti bila napuštena, budući da se u tvrđavu smjestila austrougarska vojska kojoj džamija nije bila potrebna. Džamija u tvrđavi je, prije svega, služila za vjerske potrebe vojske, ali i za gradski džemat, koji se, također, koristio tom džamijom. Budući da je tvrđava nakon ukidanja kapetanija 1832. prilično zapuštena, o čemu svjedoči i jedan opis zvorničke kajmakamije iz 1856, koji za nju kaže da je "napola razrušeno utvrđenje sa dva topa šestfuntaša",⁶ može se pretpostaviti da se tvrđavskom džamijom koristio i gradski džemat bez obzira na postojanje Husejnije džamije u blizini. Osim toga, tvrđava je bila zapuštena, ali ne i napuštena, pa je u njoj sve do 1878. bila smještena vojska kojoj je bila potrebna džamija. Upravo zbog činjenice da se ovom džamijom osim vojnika služio i džemat "Gradska mahala" ("Kala mahala"), poslije 1878. postavilo se pitanje obavljanja namaza u njoj. Zahvaljujući određenim neslaganjima među znamenitijim predstavnicima gradačačkih muslimana nastala je 90-ih godina prošloga stoljeća građa koja baca nešto više svjetla na sudbinu tvrđavske džamije (koja se zvala Sultan Fatih Mehmed-hanova džamija), ali i izgradnju Hadži Reuf-begove (Džedid ili Nove) džamije. Sve je pokrenuto sredinom 1891, kada je grupa gradačačkih muslimana tražila obnovu tvrđavske džamije. Kotarsko vakufsko povjerenstvo u Gradačcu 17. juna 1891. prenijelo je tu

² Iz *vjerskog i vjersko-prosvjetnog života Muslimana u Gradačcu*, str. 6; M. Mujezinović: *Islamska epigrafika*, str. 174.

³ Iz *vjerskog i vjersko-prosvjetnog života Muslimana u Gradačcu*, str. 5; M. Mujezinović: *Islamska epigrafika*, str. 170.

⁴ Iz *vjerskog i vjersko-prosvjetnog života Muslimana u Gradačcu*, str. 7; M. Mujezinović: *Islamska epigrafika*, str. 183.

⁵ Važna je još jedna gradačačka džamija, ona smještena u mahali Bukva, koja je izgrađena prije 1847. godine, ali se njezina historija ne dovodi ni u kakvu vezu sa prethodne tri.

⁶ Galib Šljivo: *Bosna i Hercegovina 1854 - 1860*. Landshut 1998, str. 206.

molbu Zemaljskom vakufskom povjerenstvu za Bosnu i Hercegovinu. Od tada počinju rasprave oko toga. Na temelju te građe možemo rekonstruirati sudbinu tvrđavske džamije. Prepiska se vodila između Kotarskoga vakufskog povjerenstva u Gradačcu, Zemaljskog vakufskog povjerenstva u Sarajevu i Zemaljske vlade, a gradačački muslimani koji su se zalagali za obnovu džamije često su davali izjave kako pred Kotarskim povjerenstvom tako i pred Zemaljskim vakufskim povjerenstvom kojima su branili svoje stavove.

Povodom ovih zahtjeva Zemaljska je vlada, s obzirom da se džamija nalazila u krugu tvrđave, tražila da se ispita tko je vlasnik tvrđave i da li općina Gradačac polaže ikakva vlasnička prava. Na sjednici gradskoga zastupstva u Gradačcu 23. marta 1892, pod predsjedanjem kotarskoga predstojnika Stjepana Matasića, a u prisustvu gradonačelnika Bećir-bega Gradašćevića i gradskih zastupnika Besim-age Sentića, Ali-bega H. Salihbegovića, Hafiz ef. Imamovića, Muharem-age Idrizovića, Derviš-age Šakića i ostalih, raspravljalo se o toj naredbi Zemaljske vlade od 6. marta 1892. broj 16368/IV. Zastupnici su izjavili "da je tvrđava uvijek bila vlasništvo zemaljskog erara, pa stoga oni ni sada u ime opštine ne dižu nikakvo pravo vlasništva na istu".⁷ Ubrzo nakon toga pokrenuta je velika kampanja za obnovu tvrđavske džamije. Hadži Nazif-aga Sarajlić, Osman-aga Hadžimulamehmedović, Hasan-aga Sadiković i Meho Bajramović 2. maja 1892. kod kotarskog ureda kao šerijatskog suda u Gradačcu tražili su u ime mahala zvane "Gradska mahala", koja broji 250 kuća, obnovu Sultan Fatih Mehmedove džamije u tvrđavi. Oni ističu kako je džamija te mahale bila je u tvrđavi, a plaća njezinom imamu (godišnje 1789 groša) isplaćivana je iz zemaljske blagajne. Nakon 1878. džamija je oštećena, krov i unutrašnjost su srušeni, a ostali zidovi koji su se tu nalazili i u vrijeme kada je ova grupa muslimana pokrenula akciju obnove džamije. Muslimani su više puta tražili da se džamija popravi i odobri plata za imama, ali bez rezultata, pa se 1/3 džemata odrekla te džamije i pristupila novoj džamiji zvanj džamija Reuf-bega Gradašćevića, dok 1/3 džematlija ne žele biti džematlije Reuf-begove džamije nego mole Zemaljsku vladu za dozvolu da poprave staru džamiju "na istom mjestu te dotičnu plaću ujedno blagoizvoli odboriti i onu platu koja je do danas zaostala da nam Visoka Zemaljska vlada odobri te da bismo mogli u najboljoj svrhi pomenutu džamiju popraviti i u staro stanje metnuti".⁸

Kadija Dubinović je 7. maja 1892. dostavio tu molbu. Zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu s prijedlogom "neka bi ju visokoj Zemaljskoj vladi priporučiti i zagovarati izvolilo". Kadija Dubinović je bio uvjeren da je ta molba opravdana, "to jest da je u rieči stojeća džamija njihova

⁷ ABiH, ZV, god. 1908. (Predmeti koje je rješavao Islamski eksekutivni komitet). Zapisnik od 23. marta 1892. (Svi dokumenti iz ovoga fonda složeni su u arhivske kutije naslovljene sa Predmeti koje je rješavao islamski eksekutivni komitet, pa se u daljem radu za ovu građu samo navodi ABiH, ZV, godina i naslov dokumenta).

⁸ ABiH, ZV, 1908. Zapisnik od 2. maja 1892.

bila, a glede plaće imama iz zemaljske blagajne svjedoče još sačuvani tefteri i prilježni berat", te se predlaže da se Zemaljska vakufska komisija zauzme kod Zemaljska vlade za uspjeh ove molbe.⁹

Berat je dostavljen u prevodu i glasi:

Han Abdulaziz sin Mahmud hana vazda slavan

Budući je molbeno kazato i dostavito odlukom i mazbatom koje su skupa došle sa pismom od strane Bosanske Vlade, kako je pokojno umro Hafiz Osman posjednik gedik timara pod zapisom 1700 asprih imeno (Dokina) koi postojih u obćini Sokola u okrugu Zvorničkom koih ovaj Timar uslovljen za svetu službu Hatibstvo (a to znači u Petak čitanje vjerzakona) u Svetoj Džamiji koju je Fatih Car Mehmed Han lahka mu zemlja bila sagradijo i u život stavijo, pako pokojnikov pravih i istinitih sin nositelj ovog mog carskog ukrašenog berata imeno Osman zbog što je on malečak pako do prelaska njegovi zreli godinah i dobitka mogućnosti za obrdržavanje istu navedenu službu, kako je neki Ahmed kod ispita pokazao se sposoban i odlikovan da zastupno odbržava pomenutu službu, a da se pokojnikova spomenuta služba sa odreditom platom prinese i od dobrih na istog sina Osmana.

Na temelju toga jeste provedenom istragom obistinilo i obsvedočeno kako je za spomenutu službu naznažen isti gedik timar u vlasništvu pokojnikovu i kako je pokojnik primao godišnje 1789 groša i u zapisnik blagajni tako zavodito po tom moja carska zapovijed blagoizvolila je da se prinese i odobrih na istog Osmana služba hatibstvo sa pomenutim Gjedik Timarom, i da se njemu dade moj ukrašeni Berat bezplatno i tako je blagajno provedeno. Daklen izdade se ovaj moj carski ukrašeni Berat glaseći kako je istom Osmanu odobrito i njega prinješeni istih Timar sa spomenutom službom koju istih Ahmed zastupno obdržavati imade dotle dok istih Osman polučih mogućnost za izdržavanje pomenute službe. Polak toga istih Osman neka je vlasnik spomenutog Timara koi je naznažen za navedenu službu, i neka po redu prima iz kase zvorničke godišnje 1789 groša kao zamjena za timar.

Pisato dvadeset osmag dana mjeseca Ševala hiljadu dvijestotine devet deset prve godine

20. august 1874.¹⁰

Carigrad

Zaveden u računstvu Bosanskom 26. jenuara 90 god / 7. februara 1874.

Broj 142

⁹ ABiH, ZV, 1908. Kotarski ured kao šerijatski sud u Gradačcu - Zemaljskom vakufskom povjerenstvu, 7. maja 1892.

¹⁰ Ševal 1291. je počeo 11. 11. 1874., pa je 28. ševal 1291. padao na 8. 12. 1874., a ne 20. 8. 1874.

*Zavden u računstvu okružnom**Zavod izvršen 1 Dekemra 90. God. / 13. Dekemra 1874. (obće računstvo)**Zavod izvršen 1. Mart 291 god. / 13. Mart 1875.**(Kotar Gradačac).*

Iz sadržaja ovoga berata vidi se da je imam i hatib tvrđavske džamije bio izvjesni Osman, da je njegova plaća iznosila 1700 aspri iz prihoda gedik timara u općini Soko okruga zvorničkoga, da je 1874. umro, a umjesto njegovoga sina Osmana, koji je bio malodoban, izvjesni Ahmed je obavljao dužnost imama i hatiba. Gedik timar se besplatno prenosi na malodobnoga Osmana, koji će imamsku dužnost preuzeti kada za to postane sposoban, a do tada će primati 1789 groša iz kase zvorničkoga okruga "kao zamjenu za timar". Iz kasnije dokumentacije saznajemo da se imam, postavljen ovim beratom, zvao Osman Sadiković, a zastupnik imama mula Ahmed Tufekčić.

Povodom zahtjeva za obnovu tvrđavske džamije Zemaljsko vakufsko povjerenstvo je, na zahtjev Zemaljske vlade, 17. maja 1892. tražilo od Kotarskoga vakufskog povjerenstva u Gradačcu da utvrdi da li je uopće potrebno graditi džamiju u gradu (tvrđavi) i da li u njemu (gradu) ima muslimanskih kuća. Zemaljsko vakufsko povjerenstvo, međutim, istodobno ističe kako "se je doznalo da u gradu ne stanuju muhamedanci nego se tude samo vojnička i žandarska postaja nalazi". Kod kotarskog vakufskog povjerenstva u Gradačcu je 12. juna 1892. održan sastanak na kojem se raspravljalo o tom zahtjevu Zemaljskog vakufskog povjerenstva i Zemaljske vlade. Konstatirano je kako u gradu doista nema muslimanskih kuća "i to nikakvih stanovnika u gradu", te da ne treba tu ni graditi džamiju, pogotovo što se radi o erarnom zemljištu. "Za slučaj da bi se džamija gradila misle Hafiz efendija Imamović, Bećir-beg H. Ibrahimbegović i hafiz Ahmet efendija Muftić, da se imam plaća iz berata koji je za istu svezan, pošto drugih sredstava nema, dočim Reuf-beg Gradašćević izjavljuje da pošto se ne gradi džamija u gradu, prestao je i spomenuti berat". Nakon toga Imamović, Bećir-beg Gradašćević H. Ibrahimbegović, Muftić i Mustafa ef. Dubinović izjavlju da oni nisu za gradnju džamije u gradu "samo zato što mjesto zbog političkih i uobće postojećih razloga - neodgovara svrhu. Nu usuprot tome želimo da se takova carska džamija - koja je sve do okupacije postojala - ne zapusti, već ako bi se ista na drugom prikladnom mjestu sagrađila, da se uz nju svezani sa dekretom - berat - i druge povlastice, prenesu na novu džamiju". Džemat "gradska kala", koji broji preko 200 kuća, koje su pripadale toj džamiji, zahtijevaju svoju džamiju.¹¹

Međutim, odmah nakon takve odluke Kotarskoga vakufskog povjerenstva jedna grupa muslimana, koju su činili Sulejman-beg Gradašćević H. Ibrahimbegović, H. Nazif Sarajlić, H. Mahmud Gluhić i Osman H.

¹¹ ABiH, ZV, 1908. Zapisnik od 12. juna 1892.

Muhamedović, svi iz Kala mahale, došla je u Sarajevo. Kod Zemaljskoga vakufskog povjerenstva u Sarajevu 19. maja 1892. izjavili su da je u džamiji zvanog Sultan Fatih Mehmed u Gradačcu zastupnik imama bio mula Ahmed Tufekčić, "koji je sve do okupacije istu nazifu obdržavao, te pošto je pri okupaciji ova džamija oharabila i zatvorila se, to isti zastupnik imama nije ni zatražio od te slavne komisije ponovnog tevdžiha te sada pošto mi namjeravamo ovu džamiju popraviti i otvoriti, to molimo da nam se opet isti M. Ahmed Tufekčić kao zastupnik maldob(nog) Hafiz Osmana Sadikovića koji je beratim imam gornje dažmije, imamom imenuje"¹². Istoga dana oni su Zemaljskom vakufskom povjerenstvu podnijeli još jednu molbu u kojoj ističu kako se u Sultan Fatih Mehmedovoj džamiji, zbog toga što je "sasvim oharabila" 13-14 godina ne klanja "a naša je mahala sasna velika i ima otprilike 300 muh(amedanskih) kuća, koji moraju po drugim džamijama razilaziti se, tako da je skoro naš džemat i ime svoje izgubio, te molimo da nam slav(na) Komisija dozvoli, da rečenu džamiju popravimo i tako da svoj džemat odbržimo. Za popravak što treba troška mi mahaljani obvezujemo se, što nemogne od suviška iste džamije dostatno biti, da namirimo. Suvišak ove džamije je paušal koji vlada daje za desetinu dvije japre i to za sela gor. i dol. Zelinja, koja je desetina već za otomanske vlade paušalirana sa 2000 groša na godinu, koji je paušal sve do okupacije uzimat, a od okupacije ovamo obustavljen, pošto je bila i džamija zatvorena"¹³.

Njihova molba je odbačena, a Zemaljsko vakufsko povjerenstvo obavijestilo je Kotarsko povjerenstvo u Gradačcu 19. 6. 1892. godine da "nije nudan popravak gradske džamije s razloga što u gradu muhamedanskih žitelja nema, a niti se smije u ovako suviše stvari vakufski novac trošiti"¹⁴.

Uprkos ovakvome odgovoru iz Zemaljskoga vakufskog povjerenstva za Bosnu i Hercegovinu, nezadovoljna grupa gradačačkih muslimana i dalje je uporno zahtijevala obnovu tvrđavske džamije. Ago Idrizović i Husein Haselić iz Gradačca, te Mujo Gluhić iz Gornje Mionice su kod okružne oblasti u Tuzli 20. jula 1892. podnijeli molbu za obnovu Sultan Fatih Mehmedove džamije u tvrđavi u Gradačcu. Oni su izjavili kako ta džamija, koja je "još Sultan Fatih Mehmedova zaklada", i koja je najstarija džamija u Gradačcu, "prije tri dana početa je da se ruši i mi za očuvati starevinu ispred džemata našeg došli smo moliti gosp. kotarskoga predstojnika u Gradačcu, da se ne ruši i da smo pripralni potamiriti (opraviti, renovirati) je iz sredstava prihoda ove džamije, koji bi bili dostatni, ali nas je s time gosp(odin) kotarski predstojnik odbio veleći da mu je nalog dat od više vlasti da mora upitnu džamiju rušiti". Oni priznaju da su munara i krov te džamije "u ruševnom stanju, ali zidine na kojim džamija postoji jesu tvrde i mogu još dugo godina biti da se ne tamire

¹² ABiH, ZV, 1908. Zapisnik od 19. maja 1892.

¹³ ABiH, ZV, 1908. Zapisnik od 19. maja 1892.

¹⁴ ABiH, ZV, 1908, Zemaljsko vakufsko povjerenstvo za Bosnu i Hercegovinu - Vakufskoj komisiji u Gradačcu, 19. 6. 1892.

(???) i neruše". Ističu da je njihov cilj "da našu starinu što više očuvamo, i zato smo molbom neposredno Visoku Zemaljsku vladu u Sarajevu molili, da bi izdala nalog da se upitna džamija ne ruši, a da ćemo mi od prihoda iste džamije što skladnije protamiriti (???) ju, ali do sad odgovora nikakva dobili nismo". Budući da je rušenje tvrđavske džamije već otpočelo, oni mole okružnu oblast da "ako je ikako moguće brzojavnim putem obustavi daljnje rušenje pomenute džamije, do rješenje ove molbe kao i molbe na Visoku vladu upravljene. Za podastrte troškove popravke mi ćemo nešto novaca i materijala pomoću naroda pokupiti a nešto od vakufske Zemaljske komisije koja vodi računa o prihodima rečene džamije zatražiti".¹⁵

Kod kotarskoga ureda u Gradačcu 9. septembra 1892. ponovili su tu molbu. Oni mole "da bi se nama stari prihod kojeg je ova stara džamija do okupacije dobivala, opet dao, te narod misli sa ovim prihodom koje bi štogod i još svojih vlastitih sredstava pridomirli, džamiju opet sagradili. Džemat naš jest očitovao da oni nisu u stanju džamiju po jednom novom planu sagraditi, nego ju žele onako napraviti kao što je prije bila. Za gradnju ove džamije nema za sada nikakvih gotovih novaca, no narod očituje da će kao što je to već prije navedeno, dielom iz zamoljenih dohodaka, dielom iz svojih vlastitih sredstava, džamiju sagraditi. Od onog vremena kako se je stara Sultana Fatih Mehmeda džamija srušila i to od okupacije do danas bio je naš džemat sa takozvanom Reuf-begovom džamijom svezat. Pošto je pako Reuf-beg kao mutevelija ote džamije prošle jeseni bez naše privole novog imama za džamiju imenovao, to mi više sa otom džamijom svezani nećemo da budemo i molimo da bi nam se stara džamija u kastelu dala".¹⁶

Dan prije ove izjave (8. septembra 1892), pred kotarskim uredom su i članovi kotarske komisije (Bećir-beg Gradašćević H. Ibrahimbegović, hafiz ef. Muftić, Rasim-aga Sentić, hafiz Imamović, Šahinović) dali izjavu u pogledu obnove džamije u kastelu. Oni ponavljaju svoj iskaz koji su dali na zasjedanju 6. jula 1892. po kojemu "mjesto u kastelu na kojem je stara džamija još sultana Fatih Mehmedova stajala uslijed današnjih okolnosti više za gradnju jedne džamije sposobno nije, pošto danas u blizini otoga mjesta nijedne muhamedanske kuće neima, a okolica oko otog miesta javna jest te kada bi se na otom miestu nova džamija podigla bila bi prieporna i razmirice na dnevnom redu".¹⁷

Tako je odbijen zahtjev za obnovom tvrđavske džamije, ali će ovo pitanje ponovo postati aktualno 1908, kada ga je Ali-beg Gradašćević H. Alibegović pokrenuto u završnici pregovora čelništva Muslimanskoga autonomnog pokreta i Zemaljske vlade. Na sjednici 23. aprila 1908. Ali-beg veli kako je tvrđavska džamija "pripadala cijeloj okolici tvrđave, što se i sad zove gradski džemat čitava okolica, koja sada broji 300 kuća, 800 muških glava", i čitav taj

¹⁵ ABiH, ZV, 1908. Zapisnik od 20. jula 1892.

¹⁶ ABiH, ZV, 1908. Zapisnik od 9. septembra 1892.

¹⁷ ABiH, ZV, 1908. Zapisnik od 8. septembra 1892.

džemat je sve do okupacije klanjao u tvrđavskoj džamiji. Džematlije su koncem 19. stoljeća pokrenuli inicijativu za obnovu tvrđavske džamije¹⁸. Zemaljsko vakufsko povjerenstvo je 2. maja 1908. od Kotarskoga vakufskog povjerenstva u Gradačcu tražilo informacije o tome. Kod kotarskoga ureda 25. juna 1908. hafiz Mustafa ef. Imamović,¹⁹ imam džamije Husejnije u Gradačcu, dao je izjavu da je prije okupacije postojala džamija u gradu. Ovu izjavu, zbog značaja koji ima za rasvjetljavanje pitanja sudbine džamije u gradačačkoj tvrđavi, opširnije ćemo citirati.

Hafiz Imamović na početku ove izjave veli "kada su uz okupaciju soldati u gradu smješteni, prestalo je klanjanje u toj džamiji. Krov džamije bio je daskom pokriven kroz vreme oštećen, te pošto se nije pravodobno popraviti dao, falio je posve. Soldati razneli su ne samo trošnu japiju iz krova već i u džamiji nalazeći se namještaj tako da su ostali samo goli zidovi. Kroz nekoliko godina pravila se "*Begeffendića džamija*",²⁰ te uzet je kamen za gradnju iste, kao i u druge javne svrhe, naime gradnju crkve u Gradačcu²¹ itd. tako da danas nema ni jednoga kamena gdje je džamija postojala, već se samo na glavnom zidu oko grada znakove vidi, da je na tom mjestu jedna zgrada bila; - Glasom berata nalazećeg se kod Mehmeda Jašarevića iz Gradačca plaćala je država imamu 1789 groša godišnje sve do okupacije".²²

Hafiz Mustafa ef. Imamović dao je izjavu 1. jula 1908. i pred kotarskim vakufskim povjerenstvom, u kojoj ponavlja da je unutar zidova tvrđave postojala džamija sa drvenom munarom zvana "gradska i fatihova džamija" koja je služila za gradski džemat, što je poznato "svakom živom u Gradačcu ko je stariji od 30 godina". Hafiz Imamović dalje veli kako "njezin banija, kako se priča, jest sultan Fatih Mehmed. U istoj postojala je menbera te se klanjala džuma i sve pet vakata namaza. Za uzdržavanje iste i njezinih službenika opredijeljen je bio timar Dolnje i Gornje Zelinje koji je kako i drugi timari i spahiluci ukinut godine 12(?), te je u mjesto toga timara opredijeljeno u gotovini iz državnih sredstava za uzdržavanje iste džamije, ali kolika je ta svota ja ne bih znao kazati samo znam da je za sam imametluk opredijeljeno godišnje 1789 groša koji imametluk je bio carskim beratom na rahmetli hafiz Osmana Sadikovića, a pošlje njegove smrti prenešen je taj džihet (služba, op. H. K.) na njegovog malodob(nog) sina Osmana, a istim beratom postavljen je Mula Ahmed Tufekčić većilom (zastupnikom, op. H. K.) te je do okupacije vršio imamsku službu i iz državne blagajne primao platu. Za vrijeme spahija čuvan je grad (tvrđava) po istim, a pošlje uvedenjem

¹⁸ Zapisnik 30 sjednice od 23. aprila 1908. spisan kod Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu u svečanoj dvorani.

¹⁹ Mustafa ef. Imamović (1853 - 1918), dugogodišnji imam Husejnije džamije u Gradačcu, školovao se u Gradačcu i Istanbulu, bio je mutevelija nekoliko gradačačkih vakufa, veoma obrazovan, sa bogatom privatnom bibliotekom.

²⁰ To jest Nova ili Reuf-begova džamija.

²¹ Pravoslavna crkva u Gradačcu je izgrađena 1887., a katolička 1889. godine.

²² ABIH, ZV, 1908. Zapisnik sastavljen kod kotarskoga ureda u Gradačcu dne 25. juna 1908.

regularne vojske - po askeru.²³ Pošto u burna vremena zatvarale se noću gradske kapije te džematu u te vaktove nije bila džamija pristupačna, to je iz istog džemata merhum beg efendiju²⁴ ponukalo, da je sagradio za isti džemat mesdžid na mjestu sadašnje nove gradske džamije takozvane Reuf-begove i u tom mesdžidu je u noćne vaktove imametluk činio isti imam gradske džamije pomenuti Mula Ahmed. Tako je to trajalo kako rekoh sve do okupacije, i ja sam više puta ezan učio na munari navedene spomenute gradske džamije". Prema ovome mišljenju, dakle, prije 1878. nije postojala Reuf-begova džamija, nego samo mesdžid gdje su povremeno obavljane i noćne molitve koje je predvodio imam tvrđavske džamije. Mustafa ef. Imamović dalje nastavlja da je nakon zaposjedanja tvrđave od strane austrougarske vojske 1878. prestalo klanjanje u tvrđavskoj džamiji "jer nije bio dopušten pristup u unutrašnjost grada. Soldati su malo pomalo krov skidali i ložili i tako je nakon nekog vremena džamija sasvim otkrivena ostala a tako isto unutrašnjost džamije drvenjariju izložili kao i munaru koja je drvena bila. Ostali su od te džamije sami zidovi od tesanog kamena i tako su ti zidovi postojali do godine 188(?) dok se nije počela praviti nova gradska džamija. Praveći otu novu džamiju prevučeno je nešto kamena od stare džamije za istu pa iza toga od vremena do vremena rušeni su zidovi stare džamije i kamen koje kuda razvlačen i upotrebljavan te tako se nalazi toga kamena u zgradama prifatnika, u javnim ćuprijama i dapače srbskim i katoličkim crkvama. Pošto je tvrđava i zemljište u istoj te sve zgrade bile pod upravom kotarskog ureda tako je valjda i kamen pomenute džamije koja se je među erarskim zgradama nalazila sa znanjem i privolom kotarskoga ureda razvučen.

Džematlije su tražile prije nego se je napravila nova gradska džamija da im vlada na mjestu porušene džamije na istom mjestu napravi džamiju, ali nijesu ništa uspjeli, te su opet nekoliko puta molbu obnavljali.

Pošto džematlije nijesu uspjele da im se na starom mjestu u tvrđavi napravi džamija sagradili su uz poticaj i pomoć Reuf-bega Gradaševića sadašnju novu gradsku džamiju koja je imala biti bedel (zamjena, op. H. K.) stare u tvrđavi bivše njihove džamije²⁵. Pošto je Reuf-beg zanimalo se oko gradnje džamije i većim dijelom njezine troškove snosio to ju je donekle smatrao svojim i dao prozvati 'Reuf-begova džamija', i na to su džematlije počele svoje negodovanje izkazivati i na partaje se dijeliti koje partaje i dan danas postoje. Dok je bio živ prijašnji imam od te džamije i gradskog džemata

²³ Timaski sistem, pa time i spahijska vojska, u Osmanskome carstvu su zvanično ukinuti 1839., ali je u Bosni proces odumiranja timarskoga sistema završen tek akcijom Omer-paše Latasa 1851/52. godine. Kapetanije su ukinute 1835. godine.

²⁴ To jest Reuf-beg Gradašević (umro 1893.), sin Ahmed-bega (Begefendi Gluho) Gradaševića.

²⁵ Ne znamo tačno kada se počela praviti Nova ili Reuf-begova džamija na mjestu gdje je prije toga bio mesdžid. Na temelju ovoga iskaza hafiza Imamovića to je bilo poslije 1880., a sagrađena je prije 1888., jer se u proračunima vakufa za tu godinu navodi kao vakuf Reuf-bega Gradaševića, čiji je on i mutevelija.

Mulavdija Kadrić od kojeg je cijeli džemat zadovoljan bio bilo je donekle džematsko negodovanje i razdor u manjoj mjeri, ali kad je po smrti ovog imama postavljen na predlog Reuf-bega a bez privole džematlija sadašnji imam hafiz Omer Nezić, onda su se džematlije još više uznemirile i smatrajući ovaj Reuf-begov samovlastni postupak oko postavljenja imama vanjskim znakom i pečatom posvajanja džamije počeli su upravo odricati se iste džamije i tražiti za se kao 'kal-a-džemat' hususi džamiju, što i danas traže kao i postojeću nazifu iz državnih sredstava za izdržavanje njihove džamije odnosno imametluka". U ovom Zapisniku se dalje navodi kako starosjedioci gradskog džemata Muharem-aga Idrizović i Hasan Haselja, koji su također bili prisutni kada je hafiz Imamović davao ovu izjavu, "potvrđuju u cijelosti istinitost gornjih iskaza izjavljujući da je i njima kao i drugim starijim džematlijama sve onako poznato kako je gore Hafiz ef. Iskazao". Na kraju, ipak, "na želju Muharem-age Idrizovića dodaje se njegova izjava 'da on ne zna da li je za Reuf-begovu džamiju vučen kamen baš od stare džamije nego zna da je kamen vučen iz grada'".²⁶

Odgovarajući na dopis Zemaljskog vakufskog povjerenstva za BiH od 2. maja 1908. Kotarsko vakufsko povjerenstvo Gradačac je 1. jula 1908., dostavilo i prethodni Zapisnik uz konstataciju da "u zapisniku navedene okolnosti glede rečene džamije opće poznate su stvari, te su samo o tome trojica saslušana" (Imamović, Idrizović i Haseljić, op. H. K.). Konstatira se kako je poznato džamijsko mjesto, a i temelji džamije su se još uvijek vidjeli. Dalje se ističe kako navodi Ali-bega Gradašćevića H. Alibegovića "što se tiče džamije te imamske nazife i kašnje njezina uništenja jesu istiniti", a što se tiče džemata te džamije ističe se kako je Reuf-beg Gradašćević "mjesto stare porušene gradske džamije napravio u sparazumu i pripomoć džematlija za gradski džemat novu džamiju a ako se mnoge džematlije radi naziva džamije i radi imama, koji nije s njihovim znanjem i pitanjem postavljen odstranjuju sobom od nove džamije to je drugo pitanje". Dalje se ističe kako je to pitanje više puta zadavalo vakufskom povjerenstvu i kotarskoj vlasti dosta poteškoća i "danas stoji kao neriješeno. Naime, većina džematlija priznaje za imama Hafiz Sejfu Tufekčića, sina bivšeg po beratu imamskog većila Mula Ahmeda, te jedino njega hoće za imama u novu džamiju, a neće sadašnjeg imama hafiz Omera Nezića kojega je kako oni vele Reuf-beg postavio".²⁷ U osnovi ovoga je bio sukob na lokalnoj razini koji je više bio sukob osobnih interesa i osobnoga prestiža nego što je bio sukob među pojedinim slojevima muslimanskoga društva u Gradačcu.

Zastupnici džemata Gradačac mula Ahmed Jašarević, H. Mehmed Begović i Mustafa Mulalić su 8. jula 1908. kod kotarskoga ureda izjavili da bi

²⁶ ABiH, ZV, 1908. Zapisnik od 1. jula 1908. sastavljen kod Kotarskog vakufskog povjerenstva u Gradačcu u stvari porušene gradske džamije u Gradačcu.

²⁷ ABiH, ZV, 1908. Kotarsko vakufsko povjerenstvo Gradačac - Zemaljskom vakufskom ravnateljstvu za BiH, 1. jula 1908.

se novac, ukoliko bi ga dobili od Vlade kao odštetu za porušenu džamiju, morao pohraniti u uredu dok se džemat ne usuglasi u koje svrhe će se taj novac utrošiti. "Imamska nazifa od 1789 groša to jest 187 forinti 90 krajcara koja bi se imala iz državnih sredstava svake godine isplatiti, imala bi isključivo služiti za uzdržavanje imama".²⁸

Vlada je čitavu ovu stvar završila sredinom 1909. konstatirajući kako je nesporno utvrđeno da je džamija u gradačačkoj tvrđavi, kao i sama tvrđava, vazda bila vlasništvo erara, što je 1892. priznalo i općinsko vijeće u Gradačcu. "Ova je džamija za osmanske vlade služila samo za vojničku posadu u Gradačcu, a džemati blizu tvrđave imali su vazda, a imaju i danas u neposrednoj blizini svoje džamije, koje potpuno udovoljavaju potrebama džematlija. Da je u maloj džamiji klanjalo do 800 muslimana ne može se vjerovati; u tu je džamiju moglo dolaziti samo nekoliko ljudi iz susjednih 10-15 kuća.

Što je imam te džamije plaćan iz državnih sredstava, to je baš dokaz da je džamija erarska.

Pošto se osim svega toga ispostavilo da gradnja džamije nije potrebna, niti je džematlije traže, to ovoj molbi nema mjesta".²⁹

Tako je čitava ova akcija oko zahtjeva za obnovu tvrđavske džamije iza sebe samo ostavila arhivsku građu koja je, zapravo, historija same džamije. Mada se ne radi o primarnim nego sekundarnim izvorima, koji u sebi sadrže refleksije stanja među muslimanima Gradačca koncem 19. i početkom 20. stoljeća, na temelju nje se nesporno može ustvrditi da je tvrđavska džamija postojala i bila u funkciji sve do 1878. godine, da je, uglavnom, služila za vojnu posadu, ali su u njoj namaze obavljali i muslimani izvan tvrđave. Zbog zatvaranja tvrđavskih kapija, muslimani izvan tvrđave nisu mogli obavljati večernje molitve, zbog čega je Reuf-beg Gradašćević napravio mesdžid gdje su džematlije obavljale večernje molitve. U ovome je mesdžidu imao imam iz gradske džamije. Bio je to mula Ahmed Tufekčić, 1874. postavljen za zastupnika malodobnog Osmana Sadikovića, koji je, nakon smrti svoga oca, beratom imenovan imamom ove džamije. Poslije 1878. tvrđavska džamija je napuštena, jer nije bio dopušten ulazak u tvrđavu, a austrougarski vojnici su krov džamije, prozore i munaru, koja je bila drvena, izložili, tako da su od džamije ostali jedino zidovi. Kasnije su i ti zidovi srušeni, a kamen od džamije korišten je za izgradnju Nove ili Reuf-begove džamije, ali i za izgradnju nekih drugih građevina u Gradačcu. Reuf-begova džamija, tako nazvana po Reuf-begu Gradašćeviću (umro 1893.) koji je najviše doprinio njezinoj izgradnji, bila je neke vrste nadomjestka tvrđavskoj džamiji. Kada je u džematu došlo do raskola oko imenovanja imama u Reuf-begovoj džamiji, dio nezodovoljnih muslimana je pokrenuo akciju na obnovi tvrđavske džamije, ali je ona, međutim, ostala bez rezultata.

²⁸ ABiH, ZV, 1908. Zapisnik sastavljen 8. jula 1908. kod kotarskog ureda u Gradačcu.

²⁹ ABiH, ZV, 1908. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Zahl 79266/1909, 28. 5. 1909.

SUDBINA DŽAMIJE U GRADAČAČKOJ TVRĐAVI I POKUŠAJ NJENE OBNOVE 1891 - 1909. GODINE

S a ž e t a k

Koncem 19. stoljeća jedna grupa Muslimana Gradačca pokrenula je akciju za obnovu džamije koja je u doba osmanske vladavine postojala u gradačačkoj tvrđavi. Radi se o najstarijoj gradačačkoj džamiji, koja je kao vjerski objekat služila, uglavnom, za potrebe tvrđavske posade, ali se njome služio i dio mahala smještene oko tvrđave. Već koncem osmanske vladavine ova je džamija bila zapuštena i nalazila se u lošem stanju, da bi 1878. godine, zaposjedanjem tvrđave od strane austrougarske vojske, definitivno prestala služiti svojoj svrsi. Drveni dijelovi džamije (munara, krov, prozori, vrata) ili su propali zbog kiše i vlage, ili su ih austrougarski vojnici izložili, dok su kameni dijelovi djelomično iskorišteni za gradnju Nove ili Reuf-begove džamije, koja je prije toga postojala kao mesdžid, a djelomične za neke druge građevine u Gradačcu. Od 1891. traju pokušaji da se obnovi tvrđavska džamija, ali je Zemaljska vlada sredinom 1909. odbacila svaku mogućnost njezine obnove.

DESTINY OF THE MOSQUE IN THE GRADAČAC FORTRESS AND THE ATTEMPT OF ITS RECONSTRUCTION 1891-1909

S u m m a r y

Late in the 19th century, a group of the Gradačac Muslims launched a campaign to reconstruct the mosque, which in the times of the Ottoman rule existed inside the fortress of Gradačac. It was the oldest Gradačac mosque, which as a religious structure served, mainly, the needs of the fortress garrison, but it was also used by a part of the adjacent residential quarters. By the end of the Ottoman rule, the mosque was neglected and was in a poor condition, so that in 1878, with the occupation of the fortress by the Austro-Hungarian army, it definitively ceased to serve its purpose. The wooden parts of the mosque (the minaret, roof, windows, door) were either destroyed by rain and dampness, or the Austro-Hungarian soldiers made fire from them, while the stone parts were partly used for the building of the New alias Reuf-begova mosque, which before that had existed as masjid, and partly for the construction of some other buildings at Gradačac. From 1891 there have been attempts to reconstruct the fortress mosque, but the Land's Government in the middle of 1909 refused any possibility of its reconstruction.